

kat gazetesinde tefrika edildikten sonra *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* (I-IV, İstanbul 1307-1308) ve *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyânât-ı Ahmediyye* (İstanbul 1329) adlarıyla yayımlanan eser Urduca'ya da tercüme edilmiştir. Manastırlı İsmâil Hakkı tercüme esnasında eklemelerde bulunmuş (bk. I, 79, 186, 250, 534; II, 2-11; III, 70, 138, 434, 508), III. cildin sonuna eser için yazılan takrizleri ilâve etmiştir. *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye*'nin dördüncü cildi mütercimnin esere yaptığı eklemelerden ibaret olup nübüvvetin aklen mümkün oluşu, şart ve vasıfları, vahiy, ismet-i enbiyâ, mucize, Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesi, meleklerin ona secde etmesi, eşyle birlikte cennetten çıkarılması, Hz. İsa'nın dünyaya gelişi, annesinin iffetli oluşu gibi konuları içermektedir. Ancak bu cilt de kapak sayfasında Hüseyin el-Cisr'e nisbet edilmiştir. Ahmet Gül, eserin tercümesini ve zeylini sadeleştirerek *Risâle-i Hamîdiyye: İslâm Hak ve Hakikat Dinidir* adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1973, 1980).

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyin el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Trablus 1998, neşredenin girişi, s. 10; a.e. (nşr. Hâlid Ziyâde), Trablus 1352, neşredenin girişi, s. 5-11; a.e., İstanbul 1410/1989, s. b-z, 2-3, a.e.: *Risâle-i Hamîdiyye* (trc. Manastırlı İsmâil Hakkı), İstanbul 1308, I, 79, 186, 250, 534; II, 2-11; III, 70, 138, 434, 508; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 776; III, 321; *İzâhu'l-meknûn*, I, 563; E. Fendik, *İktifâ'u'l-kanû' bimâ hüve matbû'*, Kum 1409, s. 514; A. Remtulla, "The Reaction of Muslim Arab Scholars to the Darwinian Revolution", *Muslim Education Quarterly*, X/4, Cambridge 1993, s. 57-64.

İLYAS ÇELEBİ

er-RİSÂLETÜ'L-MUHAMMEDİYYE

(الرسالة المحمدية)

Ali Kuşçu'nun

(ö. 879/1474)

matematiğe dair eseri.

Tam adı *er-Risâletü'l-Muhammedîyye fi'l-hisâb* olan ve Bahâeddin Âmilî'nin (ö. 1031/1622) *Hulâşatü'l-hisâb*'ına kadar Osmanlı medreselerinde orta seviyede matematik ders kitabı olarak okutulan eser Fâtiḥ Sultan Mehmed'e sunulmuştur. Taşköprizâde, Ali Kuşçu'nun eseri İstanbul'a ikinci gelişinde Ramazan 877'de (Şubat 1473) telif ettiğini, Kâtib Çelebi ise Uzun Hasan'ın elçisi sıfatıyla İstanbul'a ilk defa gelirken yolda yazdığını söylemektedir (*Aḥsenü'l-hediyye*, vr. 4^a; *Keşfü'z-zunûn*, I, 889). Ancak kitabın mukaddimesinden Taşköprizâde'nin verdiği bilginin

doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserin esasını Ali Kuşçu'nun Semerkant'ta iken yazdığı *Risâle der 'İlm-i Hisâb* adlı Farsça çalışması teşkil eder. Kâtib Çelebi, *er-Risâletü'l-Muhammedîyye*'nin mukaddimesine yazdığı şerhin bir yerinde (*Aḥsenü'l-hediyye*, vr. 2^a), bu kitabın İbnü'l-Havvâm'ın *el-Fevâ'idü'l-Bahâ'îyye*'si ile Cemşid el-Kâşî'nin *Miftâhu'l-hussâb*'ının özünü içeren bir çalışma, bir başka yerinde ise (*a.g.e.*, vr. 7^a) bu son eserin süratle yapılmış bir özeti olduğunu belirtir.

Eser bir mukaddime ve iki bölümden (fen) meydana gelmektedir. Bir mukaddime ile beş makaleden oluşan birinci bölümde hesap ilmi incelenir. Mukaddime de tanımlar, özellikle sayının ayrıntılı tanımını ele alınır. Birinci makalede, ondalık konumlu Hint hesabı pozitif reel sayılar kümesi içerisinde ikiye katlama ve bölme, dört işlem, rasyonel ve irrasyonel sayıların kare kökünü, küp kökünü alma ve sağlama işlemleri; ikinci makalede astronomların kullandığı altmış tabanlı sayı sistemi ve yine birincide verilen işlemler; üçüncü makalede cebir ve mukabele ilminin ikinci derecede denklem çözümleriyle sınırlı olarak gözden geçirilmesinden sonra çok terimlilerin dört işlemi, red ve tekmlil ile bast gibi cebir işlemlerinden sonra da altı cebir formülünün örneklerle incelenmesi; dördüncü makalede çift yanlış hesabı ile tahlil yöntemi; beşinci makalede bazı kısa aritmetik yöntemleri, oran ve orantı kuralları ile aritmetik dizi toplamlarına ilişkin formüller ele alınmıştır. Bir mukaddimeyle üç makaleden oluşan ikinci bölümün mukaddimesinde geometrik şekillerin ve mesâhaya ilişkin temel kavramların tanımları, şekil ve cisimlerin alan ve hacim formüllerinin yanında bazı temel trigonometrik fonksiyonlarla ilgili formüller, verilen bazı formüllerin ispatları; birinci makalede yüzeylerin alanları, ikinci makalede düzgün altıgen alanı, üçüncü makalede küre, küre parçaları ve koni gibi cisimlerin hacimleri incelenmektedir.

er-Risâletü'l-Muhammedîyye'nin en önemli özelliklerinden biri, hesap ve cebirde daha önce eklenen ve çıkarılan niceликler için kullanılan "zâid" ve "nâkis" terimlerinin yanında ilk defa "müsbet" ve "menfi" terimlerine yer verilmesidir. Bugün Arapça ve Farsça konuşulan ülkeler başta olmak üzere Orta Asya ülkeleriyle Azerbaycan'da hâlâ kullanılan bu terimler Bizanslı matematikçiler tarafından Avrupa'ya aktarılmış ve "pozitif", "negatif" şeklinde Latince'ye tercüme edilmiştir. Bu terimlerin Ali Kuşçu'nun kendi buluşu ol-

ması ihtimali yanında onun bunları Uluğ Bey'in elçisi olarak Çin'e gittiğinde Çin matematiğinden almış olması da düşünülmektedir (İhsanoğlu – Rosenfeld, s. 286). Eserin bir diğer özelliği köklerini Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'de bulan, ancak Cemâleddin Türkistânî, Ali Garbî, Mehmed Şah Fenârî ve Cemşid el-Kâşî çizgisinde Türkistan matematik geleneğinin Yunan sayı anlayışına karşı geliştirdiği sayı tanımını bir ders kitabında açık biçimde dile getirmesidir. Ali Kuşçu sayıdan "bir"i ve birden oluşan her şeyi içerecek biçimde sayma eyleminin kapsamına giren her şeyi anladığını belirterek bu tavrını ortaya koyar (*er-Risâletü'l-Muhammedîyye*, vr. 75^a). Başta sayı tanımı olmak üzere matematik bilimlere yaklaşımı Ali Kuşçu'yu, sayıları ontolojik muhtevalı yapılar olarak değil saf nicelik ifade eden fonksiyonel unsurlar olarak görmeye yöneltmiş ve eserlerinde "theologoumenates aritmetikes" anlamında bir sayı mistisizmine yanaşmayı matematikten Hermetik-Pisagorasçı mistisizmi temizlemeye çalışmıştır. Onun bu görüşlerini kendisinden sonra öğrencisi Fenârîzâde Ali Çelebi *Şerḥu'l-Tecnis fi 'İlmi'l-hisâb*, Kâtib Alâeddin Yûsuf Mürşidü'l-muḥâsibîn ve Takıyyüddin er-Râsîd *Buḡyetü't-tullâb min 'İlmi'l-hisâb* adlı eserlerinde tartışmıştır. Bu süreç Osmanlı matematiğine "kalkülativ" bir karakter kazandırırken sayılar teorisi üzerindeki çalışmalarını da etkilemiştir.

Ali Kuşçu, *er-Risâletü'l-Muhammedîyye*'nin girişinde eserini Fâtiḥ Sultan Mehmed'e sunmak için hızlı bir şekilde ve özet halinde kaleme aldığını, vakit bulduğunda daha ileri seviyede başka bir eser telif etmeyi düşündüğünü söyler (vr. 74^b); ancak bu düşüncesini gerçekleştirememiştir. Öte yandan torunu Mirim Çelebi *el-Fethiyye* şerhinde, öğrencisi Gulâm Sinan *Fethu'l-Fethiyye* adlı çalışmasında kitaba şerh yazacaklarını söylemişlerse de bu şerhler günümüze ulaşmamıştır. Aynı bilgileri veren Kâtib Çelebi de kendi zamanında bu şerhlerin mevcut olmadığını belirtirken Mirim Çelebi ile Gulâm Sinan'ın ifadelerini "tutulmamış söz" diye tanımlar (*Aḥsenü'l-hediyye*, vr. 2^a). Kâtib Çelebi eseri öğrencilerine okuturken *Aḥsenü'l-hediyye bi-şerḥi'r-Risâleti'l-Muhammedîyye* adıyla mukaddimesinin sonuna kadar şerhetmiştir.

Müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Ayasofya, nr. 2733/2) ve yirmiyeye yakın nüshası günümüze ulaşan risâleye Sâlih Zeki, Abdülhak Adnan Adıvar gibi pek çok bilim tarihçisi atıfta bu-

lunmuş, hakkında çeşitli çalışmalar ve araştırmalar yapılmıştır (bk. bibl.). Uluğ-bek Atayev'in 1972'de Rusça'ya çevirdiği eser, Gadoybov Sobirovich ile G. P. Matviyevskaya ve H. Tlashev tarafından geniş biçimde incelenmiştir (İhsanoğlu – Rosenfeld, s. 286).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Kuşçu, *er-Risâletü'l-Muhammedîyye*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2733/2, vr. 74^a, 75^a; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 159-162; Kâtib Çelebi, *Ahşenü'l-hediyye*, Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankes, nr. 362/4, vr. 2^a, 4^a, 7^a, 81^b-88^b; *Keşfü'z-zunûn*, I, 889; Sâlih Zekî, *Âsâr-ı Bâkiye*, İstanbul 1329, I, 195-199; Brockelmann, *GAL*, II, 235; *Suppl.*, II, 329-330; A. Süheyl Ünver, *Ali Kuşçu: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948, s. 41-42; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I, 224-226; Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, İstanbul 1999, I, 20-27; a.mlf. – B. A. Rosenfeld, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilisation and their Works*, İstanbul 2003, s. 286; Remzi Demir – Yavuz Unat, "Ali Kuşçu ve El-Muhammedîyye, El-Fethiyye ve Risâle Fî Hall Eşkâl El-Mu'Addil Li'l-Mesîr Adlı Eserlerinin Türk Bilim Tarihindeki Yeri", *Düşünen Siyaset*, sy. 16, Ankara 2002, s. 231-255; İhsan Fazlıoğlu, "Ali Kuşçu'nun el-Muhammedîyye fi el-hisâb'ının 'Çift Yanlış' ile 'Tahlil' Hesabı Bölümü", *Kutadgubilig*, sy. 4, İstanbul 2003, s. 135-155; a.mlf., "Ali Kuşçu", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 216-219. İHSAN FAZLIOĞLU

er-RİSÂLETÜ'L-MÜSTETRAFE

(الرسالة المستطرفة)

Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin
(ö. 1927)
hadis literatürüne dair eseri.

Tam adı *er-Risâletü'l-müstetrafe li-be-yâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerrefe* olup hadis literatürü alanında tek eser kabul edilmektedir. Tasnifi ve tertibi bakımından çok kullanışlı olan, II-XIV. (VIII-XX.) yüzyıllar arasında yaşayan 600 kadar müellifin 1400 kadar çalışması hakkında bilgi verilen eserin konusuna dair bütün kitapları kapsamadığı Türkçe çevirisine eklenen çok sayıda kitaptan anlaşılmaktadır. Kettânî, Medine'de tamamladığı (1910) bu çalışmasından önce *Risâle fîmâ lâ yese'u'l-muhaddise cehlüh* adıyla muhtasar bir eser yazmış, talebelerinden Muhammed Hidir b. Mâyâbî el-Cekenî'nin kendisinden bu risâleye hadis kitaplarının adlarını ve muhaddislerin biyografilerini ilâve etmesini, ayrıca okuması zor kelimeleri harekelemesini istemesi üzerine de *er-Risâletü'l-müstetrafe*'yi kaleme almıştır (neşredenin girişi, s. 4-5).

Eserde II. (VIII.) yüzyıldan on altı, III. yüzyıldan 121, IV. yüzyıldan 115, V. yüzyıldan yetmiş beş, VI. yüzyıldan kırk iki, VII. yüzyıldan kırk altı, VIII. yüzyıldan otuz sekiz, IX. yüzyıldan otuz, X. yüzyıldan on dokuz, XI. yüzyıldan on bir, XII. yüzyıldan on dört, XIII. yüzyıldan yedi, XIV. (XX.) yüzyıldan dört muhaddise yer verilmiş, altmış üç başlık altında hadis kitaplarının adları, özellikleri ve müelliflerinin hayatları hakkında kısa bilgi verilmiştir. Eserde *Kütüb-i Sitte*, dört mezhep imamının eserleri, sadece sahih hadisleri ihtiva eden kitaplar, müstahrecler, sünenler, münedler, mucemler gibi hadis kitapları; akaid, fıkıh, ahlâk, siyer gibi konulara dair rivayetleri içeren eserler; ricâl tarihine, hadis ilimlerine ve usulüne dair kitaplar; etrâf, zevâid, tecrid, tahrîc kitapları gibi başlıklar bulunmaktadır. Eserin üçüncü baskısında yer alan mektuplardan anlaşılacağı üzere kitap yayımlanmadan önce Mekke, Medine, Dimaşk, Mağrib gibi yerlerde bulunan yazma nüshalarından faydalanılmıştır. Doğu'da ve Batı'da bazı akademik çalışmalara ilham kaynağı olan eser üzerine Ebü'l-Abbas el-Gimârî bir zeyil ve müstedrek yazmış, İbnü'l-Hüsni el-Medenî de kitabı manzum hale getirmiştir (*er-Risâletü'l-müstetrafe*, neşredenin girişi, s. 4-5).

er-Risâletü'l-müstetrafe'yi ilk defa müellifin talebesi Muhammed Seyyid b. Ahmed Harmâ yayımlamış (Beyrut 1332/1914; Dimaşk 1365/1946), daha sonra Nûr Muhammed tarafından tashih edilerek neşredilmiş (Karaçi 1379/1959), üçüncü ve en önemli baskısını ise müellifin torunu Muhammed Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî el-Kettânî eser ve müellifi hakkında önemli bilgilerle beraber gerçekleştirmiştir (Beyrut 1383/1964, 1400, 1406). Bu neşre genel konular, hadis kitapları, muhaddislerin biyografileri, müellifler ve eserleri, muhaddislerin meşhur unvanları, tabakaları, Endülüslü muhaddisler ve kitapları ile yanlış-doğru cetvelleri eklenmiştir. Üçüncü baskısı daha sonra tekrarlanan eser (İstanbul 1986; Beyrut 1986, 2001; Kahire 1400) Ebü Abdurrahman Salâh Muhammed Uveyda'nın tahkikiyle de yayımlanmıştır (Beyrut 2005). *er-Risâletü'l-müstetrafe*'yi üçüncü baskısını esas alarak *Hadis Literatürü* adıyla Türkçe'ye tercüme eden Yusuf Özbek (İstanbul 1994) kitapta zikredilen eserlerin baskı yeri ve tarihleri, yazma nüshalardan tesbit edilenlerin kütüphane kayıtları, klasik kaynaklarda geçtiği yerler, müellifin söz etmediği aynı konulardaki diğer eserler hakkında bilgi vermiş, çalışmasının sonuna

kitap ve müellif adlarına göre ayrıntılı bir fihrist eklemiştir. Bu ilâvelerle asıl metnin iki katından fazla bir hacme ulaşan eserin tercümesinde yer yer çeviri hataları, ifade bozuklukları ve bilgi yanlışlıkları dikkat çekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, neşredenin girişi, s. 4-5; a.e. (Özbek), neşredenin girişi, s. XV-XXXVI; Abdüvehhâb İbrâhim Ebü Süleyman, *Kitâbetü'l-bağşi'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 169; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul 1983, s. 437-438; Muhyiddin Atıyye v.dğr., *Delilü mü'ellefati'l-hadis*, Beyrut 1416/1995, I, 320; II, 578; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 23-24; A. Faure, "al-Kattânî", *El²* (İng.), IV, 774.

İBRAHİM HATİBOĞLU

RİSÂLETÜ'n-NUSHİYYE

(رسالة النسخية)

Yünus Emre'nin
(ö. 721/1321 [?])
dinî nasihatler içeren mesnevisi
(bk. YÜNUS EMRE).

er-RİSÂLETÜ'Ş-ŞEMSIYYE

(bk. eş-ŞEMSIYYE).

er-RİSÂLETÜ'Ş-ŞEREFİYYE

(الرسالة الشرفية)

Safiyüddin el-Urmevî'nin
(ö. 693/1294)
mûsiki nazariyatına dair eseri.

Tam adı *er-Risâletü'ş-Şerefiyye fi'n-nisebi't-te'lifîyye* olup müellifin mûsiki nazariyatı konusunda Arapça olarak kaleme aldığı iki eserinden biridir. İhanlı devlet adamlarından Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Şerefeddin Hârûn adına yazıldığı için esere bu isim verilmiştir. Kitabın yazılış tarihi olarak Brockelmann 650 (1252) yılını kaydederse de Manik, Shiloah, Farmer ve Neubauer'in verdiği 666 (1267-68) tarihi daha doğru olmalıdır.

Bir mukaddime ile beş bölümden (makale) meydana gelen eserin mukaddimesinde müellif risâleye Şerefeddin Hârûn'un emriyle telif ettiğini ve eski Yunan âlimlerinin kitaplarında bulunan bilgileri açıklayıp daha sonra gelenlerin eserlerinde yer almayan bilgileri ilâve ederek kaleme aldığı söylemektedir. Ses teorisi ve buna bağlı konuların işlendiği birinci bölümde nağmenin oluşumu ve özellikleri, tizlik ve pestlik sebepleri, insan hançeresiyle telli